
*Д.В. Усов,
кандидат філософських наук,
доцент Черкаського інституту пожежної безпеки
ім. Героїв Чорнобиля МНС України*

ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ А.ТОКВІЛЯ В КОНТЕСТІ СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Проблема демократії, осмислення її сутності є однією з центральних у політичній філософії. З античних часів суспільно-політична думка приділяла величезну увагу саме цій формі державного правління, водночас розглядаючи її як специфічний політичний процес та концептуалізуючи свої пошуки в досить відомих теоріях демократії [1, 61–82].

Саме ці теорії і повинні дати нам відповіді на деякі питання, зумовлені, передусім, активними соціокультурними змінами в Україні: якими критеріями керуватися, відповідаючи на питання, чи є у нас демократія? З ким або з чим порівнювати “рівень демократії” і чи можна це робити в принципі? І чи може існувати, як стверджують, наприклад, деякі російські ідеологи, “особлива демократія”? Адже не секрет, що дискусії про демократію мають властивість від наукових визначень плавно переходити на рівень інтуїтивних уявлень, які зумовлені переважно власним індивідуальним чи груповим інтересом. То ж виявляється, що не тільки в кожній соціальній групі, а й у кожного індивіда є своє особисте відчуття межі, за якою демократія перетворюється на анархію або деспотію. Тому заяви про те, що Україна ще далека від справжньої демократії, рідко знаходять переконливі заперечення. Хоча “істинну демократію” кожний розуміє на свій лад.

Можливо, ми просто не “доросли” до демократії, і усе ще попереду? Адже світовий досвід показує, що жодне суспільство не знало деспотії, яку не вилікував би час. А якщо так, то куди і як довго нам треба йти, чому вчитися, чий досвід переймати?

Спробуємо звернутися до основних понять та принципів політичної філософії А. де Токвіля. Зауважимо, що до безумовно актуального на сьогодні творчого доробку відомого французького теоретика демократії звертаються переважно західні філософи (А.Велмер, Х.Горн, О.Гьофе, З.Ландгут, Й.Р. Маєр, Г.Рауш). Саме вони, разом із сучасниками Токвіля, вважають його не лише одним із найоригінальніших умів епохи, а й доводять, що його творчість дає можливість досягнути досягнення та проблеми демократії, місце та роль в ній свободи та рівності на зламі ХХ–ХХІ століть. Адже він намагається, як зазначає Г.Рауш, “досягнути суспільну реальність, з якої відкриваються перспективи майбутнього розвитку, оскільки сучасність завжди є лише точкою перетину між вчора і завтра. В такий спосіб він фіксує і аналізує постійні зміни в суспільстві, виявляє і розкриває сутність структур, які знаменують можливі або вірогідні тенденції. Різноманітність зібраного матеріалу для нього є лише засобом виявлення сутнісних характеристик, які мають визначити дух часу і його місце в процесі розвитку” [2, 366].

Назв і визначень для сучасних форм прояву демократії існує безліч. Але, звернувшись до практики, не можна не помітити, що жодне з них не проявляється повноцінно в реальному житті й політичній структурі суспільства. За межами визначень демократії завжди залишаються особливості, властиві їй тільки в тій або іншій країні, до того ж на досить обмеженому відрізку часу. Проте в конкретному історичному досвіді того чи іншого соціуму оприявнюються і значущі риси. Хоча чесний та послідовний дослідник, яким і був А.Токвіль, не обов’язково має бути прихильником приналежного йому історичного досвіду, бо за такої спрощеної інтерпретації його творчих зусиль можна втратити головне в його доробку – розуміння останнього як евристично плідного концепту свободи. Тому ми не можемо беззастережно погодитися з тезою (одного з

небагатьох, а може, чи не єдиного дослідника творчості Токвіля в Україні) А.Карася про те, що Токвіль, зберігаючи вірність ідеалам Просвітництва – Свободі, Рівності, Братерству, “під впливом американської соціальної та історичної дійсності на перше місце ставить рівність. Не применшуючи значення свободи, зокрема в економічних відносинах, надає перевагу егалітарному розумінню демократичних перетворень” [3, 235].

Зауважимо, що до такого висновку, безумовно, спонукають численні висловлювання Токвіля і навіть однозначна, на перший погляд, назва одного із параграфів його основного твору: “Чому демократичні народи відчувають палкішу і тривкішу любов до рівності, ніж до свободи” [5, 406]. Проте, на нашу думку, насправді в творчому доробку Токвіля йдеться щонайменше про певну нормативну ідею взаємозв’язку рівності та свободи: “Люди будуть цілком вільні, тому що будуть повністю рівні; і вони будуть цілком рівні, тому що будуть повністю вільні. Саме цього ідеалу прагнуть демократичні народи” [5, 406]. І аналізуючи рівність, Токвіль робить це не захоплено, а з певною засторогою. Адже, на його думку, “лише уважні та прозорливі спостерігачі помічають ті небезпеки, що ними загрожує нам рівність; до того ж звичайно вони намагаються не дуже на цьому наголошувати... Зло, що його можуть принести крайні форми рівності, виявляє себе лише поступово; воно непомітно входить у плоть суспільного організму” [5, 407]. Тому ми погоджуємося з Г.Раушем, що “одним із найважливіших досягнень Токвіля є теза про те, що рівність умов, характерна для “демократичної революції”, ставить під загрозу свободу [2, 370].

До того ж і в цитованій вище праці йдеться, передусім, про співвідношення свободи та громадянського суспільства в теорії Токвіля, а також про глибоке переконання Токвіля в тому, що американці саме за допомогою свободи боролися проти породженого рівністю індивідуалізму і перемогли його. І дійсно, демократичні аспекти тогочасного соціального буття витлумачуються Токвілем як “вирівнювання умов життя” задля здійснення свободи людини вільно думати, висловлюватися і діяти. Іншими словами, саме демократичне суспільство створює умови для розвитку індивідуальної свободи людини. Всесвітньо відома реконструкція Токвілем основних принципів побудови демократичного суспільства крізь його конкретний американський досвід мала на меті, насамперед, виокремлення засад збереження свободи та небезпек на шляху до її здійснення.

Спроби визначити суть американського суспільства часто починаються із цитування праці Токвіля "Демократія в Америці". Структура управління американського суспільства глибоко вразила Алексіса де Токвіля під час його відвідин Америки сто сімдесят років тому. Написана ним після цієї подорожі праця “Демократія в Америці” належить до класики світової політичної думки. Унікальність його праці в тому, що аналіз демократичної системи правління не втратив своєї актуальності і до сьогодні ні для Америки, ні для всього іншого світу. Те, що книга, написана про країну, яка вважається постійно мінливою, безжалісно сучасною й повністю позбавленою чуття традиції, написана майже два століття тому, але й дотепер залишається актуальною. Вражає й те, що дослідження Токвіля про народ, переважно сільський, протестантський й англосаксонський (та поневолений афроамериканський), є актуальним сьогодні щодо міської, індустріальної та мультикультурної країни, де сьогодні проживають сотні мільйонів людей.

Якщо висновки, зроблені в першій половині XIX ст., все ще актуальні щодо Сполучених Штатах початку XXI ст., то можна припустити, що це – історично-тяглі сутнісні характеристики американського суспільства. Проте для їх адекватного та плідного розуміння, необхідно відрізнити американське уявлення про націю від уявлень традиційних суспільств, які визначають себе, беручи за основу віру, етнос й історичну пам’ять. Щоб говорити про американську самосвідомість, необхідно переосмислити, що саме скріплює суспільство в певні нації й становить національну культуру.

Де Токвіль створив політичну філософію демократії. І значущість його не в тому, що він пояснив систему стримань і противаг, поділу влади й федералізм. Ці принципи

демократичного устрою були досить успішно пояснені й до нього. Де Токвіль був першим, хто проникливо проаналізував демократію в дії й зробив зі свого аналізу далекоглядні висновки. У стислому вигляді вчення де Токвіля про демократію можна звести до трьох тез.

Перша. Демократія створює те, що де Токвіль назвав “соціальною державою”, тобто стирає відмінності між державою й суспільством. У радянські часи де Токвіля не публікували, але любили цитувати його слова, що він не знає “іншої країни, де б було менше незалежності судження й свободи висловлювання, ніж в Америці”. Звичайно, де Токвіль прекрасно знав, як американці цінують і підтримують свободу слова. Вирвані з контексту, його слова втрачають смисл. Насправді він говорив у цьому випадку зовсім про інше: про те, що центральною в демократичному суспільстві є ідея “народного суверенітету”, що породжує силу, яка фактично править цим суспільством – “суспільна думка”. Думки індивідів мало значать, але, складаючись у суспільну думку, вони визначають усе. А от у тих, чиї думки із суспільною думкою не збігаються, дійсно, шанси вплинути на суспільну політику мінімальні (на відміну, зокрема, від аристократичних меншостей у старій Європі або бюрократичних меншостей у Росії нових часів).

Друга теза де Токвіля про демократію: громадянин демократичного суспільства сприймає своїх співгромадян як собі подібних. Знов-таки, Токвіль був не сліпий, він бачив майнову й інші форми нерівності серед американців, але він відкрив психологію демократа: “Демократ вважає всіх собі подібними і, якщо навіть насправді хтось відрізняється від нього, демократ вважає його собі подібним”. Політична поведінка демократа заснована на психології рівності всіх людей.

Третя теза полягає в тому, що “нове вчення про демократію” дає можливість робити досить точні прогнози про майбутнє демократичного суспільства і його антагоністів. Відомо, що він пророчив найтяжчі наслідки рабовласництва в Америці – так само, як він пророчив неминучий конфлікт між Америкою й Росією. Але не окремі, нехай навіть доленосні події, які були передбачені, підтверджують пророчий характер книги де Токвіля. Головне те, що постійно, протягом усього свого твору, де Токвіль, цей аристократ, доводить неминучість, безальтернативність демократії як єдиної системи, що забезпечує сучасному людству нормальне існування.

Де Токвіль проникливо та чесно вказав і на небезпеки, що причаїлися в демократії, наприклад, на політичну пасивність більшості, не брати участь у вирішенні суспільних проблем, що може призвести до деспотизму централізованої держави. В політичній філософії Токвіля йдеться про небажані, але, на перший погляд, непомітні руйнівні наслідки індивідуалізму та цілераціонального, інструментального мислення для політичного життя. Ця проблема в сучасній філософії актуалізована Ч.Тейлором, зокрема, в його праці “Етика автентичності”. Тейлор виокремлює різні рівні втрати свободи. В характеристиці одного з них, означеного як небезпека “м’якої” форми деспотизму, він посилається на класичні, особливо актуальні, на наш погляд, для сьогоденної України, роздуми Алексіса де Токвіля: “У такому суспільстві, де люди перетворюються на осіб, замкнених у своїх серцях”, мало хто захоче брати активну участь у самоуправлінні, Вони вважатимуть за краще залишатися вдома і насолоджуватися перевагами приватного життя” [6, 11]. Проте, зрештою, ця дистанція перетворюється в тотальне відчуження від громадського життя, з якого вже важко вийти. І ми “наражаємося на небезпеку втрати політичного контролю над нашою долею, що його ми могли б здійснювати спільно як громадяни. Токвіль називає це “політичною свободою”. Тобто тут ставиться під загрозу наша гідність як громадян” [6, 12], яку можуть врятувати, зокрема, зміни в структурі влади.

І коли йдеться про децентралізацію влади, то перший випадок її досконалого застосування показують саме Сполучені Штати Америки. Децентралізація була, з одного боку, наслідком того, що Штати від самого початку утворилися як окремі колонії англійської Корони, пізніше об’єднані в єдиний Союз. Але над механізмом

децентралізації, над способом організації держави працювали кращі тогочасні мислителі Америки.

Відвідавши у 30-х роках XIX ст. Америку, Алексіс де Токвіль був захоплений способом управління, який винайшло американське суспільство. Спостерігаючи американську дійсність, Токвіль дійшов висновку про два способи централізації і децентралізації країни. Урядова централізація неминуха, без неї жодна держава не вистоїть. Під урядовою централізацією він розумів політичну централізацію, тобто вирішення політичних, глобальних, у масштабах держави, питань.

А от адміністративна централізація шкодить суспільству. Токвіль наводить надзвичайно цікаві приклади такої шкоди в тогочасних європейських країнах. Скажімо, коли урядова централізація поєднується з адміністративною, то вона привчає людей цілком і завжди відмовлятися від проявів власної волі, привчає підкорятися, причому не раз, і не з приводу якогось одного конкретного питання, а в усьому і завжди. Централізація адміністративної влади, пише Токвіль, здатна тільки дратувати людей, які цій владі підлягають, бо вона постійно прагне послабити в них громадський дух.

Описуючи систему правління окремого штату, він каже, що, з одного боку, досягненням американської системи управління є те, що законодавчу владу ніхто не обмежує, тобто, не існує жодного органу, який може завадити їхнім діям, – ні привілеї, ні недоторканність місцевої влади, ні особисті впливи, ні навіть авторитет розуму, – адже законодавці є представниками більшості, які претендують на те, що лише вони є єдиним носієм сукупного розуму. У цьому розумінні – зазначає Токвіль – урядова централізація є благом.

За відсутності адміністративної централізації люди самі вирішують чимало проблем, яких вони в інших державах не вирішують (бо вони покладені на адміністрацію). Завдяки цьому розвивається і міцніє громадський дух Америки.

Поняття американця, за визначенням громадянина, прийнятого в Сполучених Штатах, не допускає родового зв'язку із соціальною спільністю або з переважанням її етнічних культур або релігійних традицій. Американці, як окремі люди, можуть брати участь у найрізноманітніших культурах, що історично існували або існують сьогодні. Але поєднує їх один з одним щось зовсім інше. В основі їхньої національної самосвідомості, їхнього відчуття себе американцями, лежить міцна суспільна угода (і тут Токвіль був одним із перших) і потужний культурний процес, що є наслідком цієї угоди.

Отже, принцип суверенітету народу, безумовно, є ядром демократії, однак не можна недооцінювати його вад і можливості перетворення, за певних умов, у свою протилежність. На це вказував де Токвіль: “Воля народу завжди закладена в основу будь-яких суспільних інститутів, але вона невидима. Нею зловживають інтригани і деспоти всіх часів” [5, 194]. Таке перетворення багато в чому визначається політичними технологіями, коли формальним народовладдям прикривається авторитаризм, а то й диктатура. Народовладдя формується у глибинах людського світогляду, у правосвідомості, правовій і політичній культурі особистості.

Чим же ще було громадянське суспільство для Токвіля? Передусім, руйнацією старого традиційного (феодалного, аристократичного) політичного порядку, втіленням “негативної свободи”, як сказав би І.Берлін, з її домінуванням прав власності та універсалізацією прав людини. Токвіль, аналізуючи становлення громадянського демократичного суспільства, вказав також на дві обставини цього становлення, пов'язані з проблемою свободи та рівності. Йдеться про парадоксальну сумісність цього суспільства з різними формами примусу, навіть деспотизму, що може мати своїм наслідком руйнування усіх соціальних зв'язків, будь-якої людської солідарності. Досліджуючи можливості здійснення свободи в демократичному суспільстві, Токвіль був одним із перших в історії політичної думки, хто всебічно осмислив поняття індивідуальності та індивідуалізму. Про негативні наслідки прагнення громадянина “відокремити себе від собі подібних і усамітнитися в своєму родинному та дружньому колі, створивши собі маленьке

суспільство, радо зрікаючись турбот про суспільство в цілому” [5, 409] вже йшлося вище. Про позитивний вимір приналежності людини до тієї чи іншої спільноти, як джерела людської ідентичності, захищеності та впевненості, радо говорять сучасні комунітаристи в особі Е.Макінтайра, М.Сендела, М.Волзера. Їм особливо імпонують Токвілеві правдиві та песимістичні оцінки егоїстичних вимірів демократії, яка стримує людей від солідарного наближення один до одного. Адже через те, що за часів рівності ніхто не зобов’язаний допомагати один одному, то ніхто не повинен і сподіватися на допомогу від інших, всі є однаково рівними і слабкими за межами своєї солідарної спільноти. Через панування більшості, продовжує свої міркування Токвіль, окрема людина не може бути захищена від несправедливості і безглуздя, тож, зрештою, все більшою проблемою стає захист меншості від сваволі більшості, що, на наш подив, усвідомлювали вже перші американські президенти.

Вже у вступі до “Демократії в Америці” Токвіль позиціонує себе як теоретика свободи, бо саме утвердження останньої стало метою його життя. Адже свободу, на його думку, любили завжди, а сьогодні її варто обожнювати. Якщо говорити коротко, то Токвіль називає свободою властиве кожній людині право визначати свою долю на свій власний розсуд. До свободи він долучає також і відповідальність не лише за своє особисте життя, а й за стан спільноти. Великого значення Токвіль надає і вільним інституціям як втіленню свободи та способів подолання індивідуалізму. Наголошуючи на значенні політичної свободи, Токвіль пише: “Я ж тверджу, що існує лише один засіб боротьби проти зла, що його здатна породити рівність, – це політична свобода” [5, 414].

Модель свободи, запропонована Токвілем, знаходить свій плідний відгомін і в сучасних теоріях. Наприклад, А.Велмер вважає концепцію свободи Токвіля (називаючи її “комуналістською”, різновидом “позитивної”, раціональної свободи) не менш проникливою та значущою, ніж гегелівська [6, 21]. Свобода лише в такому розумінні є способом, шляхом відновлення розірваних, відчужених соціальних відносин між атомізованими індивідами. Вона може “відвернути громадян (“буржуа”) від того стану ізольованості, в якому утримує їх матеріальна забезпеченість, і примусити їх наблизитися один до одного” [6, 21]. І пов’язано це значною мірою з тим, що революція в Сполучених Штатах була зумовлена прагненням до свободи, яке спиралося на бажання утвердити порядок і законність.

Описані принципи демократії є тією основою, на якій вона вибудовується. Демократичний вибір – складний, суперечливий процес, він потребує економічних, соціальних, духовних передумов. То ж не лише народ, а й різні можновладці повинні бути готовими сприйняти цінності демократії та утверджувати їх.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Horn Christoph*. Einfuehrung in die Politische Philosophie. – Darmstadt, 2003.
2. *Рауш Г.* Токвіль // Класики політичної думки. Від Платона до Макса Вебера. – К., 2002.
3. *Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – Київ–Львів, 2003.
4. *Тейлор Ч.* Етика автентичності. – К., 2002.
5. *Токвіль Алексіс де.* Про демократію в Америці. – К., 1999.
6. *Велмер А.* Модели свободи в современном мире // Социологос. Социология. Антропология. Метафізика. – М., 1991.